

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE AYASOFYA ÇEVRESİNDEKİ MABED VE YAPILARIN TAMİRATLARI (1839-1923)

Muhammed KÖSE

Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

muhamkose@gmail.com

Özet

Ayasofya, Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesinin akabinde yine onun tarafından camiye çevrilerek Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif adını almıştır. Fatih Sultan Mehmed Ayasofya'nın tahribini önlemiş, burada ilk Cuma namazını kıldıktan sonra camiyi kendi hayratının ilk eseri olarak vakfetmiştir. Fatih'ten sonra da Osmanlı padişahları cami-i şerifin çevresinde hem yeni yapılar inşa etmiş hem de gerektiği zamanlarda bunların tamirini de yaptırarak yapının bir bütün olarak Cumhuriyet'e intikal etmesini sağlamışlardır. Biz de bu çalışmamızda, Osmanlı arşiv belgelerini referans alarak, Ayasofya Cami-i Şerifi çevresindeki dinî ve sosyal yapıların günümüze intikaline vesile olan Osmanlı döneminde geçirdikleri tamiratları ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmed, Ayasofya Camii, Ayasofya Çevresi, Tamiratlar

Abstract

After the conquest of Istanbul by Fatih Sultan Mehmed (Mehmed the Conqueror) in 1453, Hagia Sophia was converted into a mosque by him and took the name The Hagia Sophia Grand Mosque. Fatih Sultan Mehmed prevented the destruction of Hagia Sophia, and after performing the first Friday prayer here, he dedicated the mosque as the first work of his charity. After the Conqueror, the Ottoman sultans both built new buildings around the mosque and also made them repaired when necessary, allowing the building to be inherited to the Republic

as a whole. In this study, we will try to deal with the repairs of the religious and social structures around the Hagia Sophia Mosque during the Ottoman period, which have been instrumental in the transition to the present day, with reference to the Ottoman archive documents.

Keywords: *Ottoman Empire, Mehmed the Conqueror, Hagia Sophia, Around Hagia Sophia, Reparations*

Giriş

Ayasofya, Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesinin akabinde yine onun tarafından camiye çevrilerek Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif adını almıştır. Fatih Sultan Mehmed Ayasofya'nın tahribini önlemiş, burada ilk Cuma namazını kıldıktan sonra camiyi kendi hayratının ilk eseri olarak vakfetmiş, yanına sonraları birçok değişikliğe maruz kalacak bir de medrese yaptırmıştır. Fatih'ten sonra gelen Osmanlı padişahları ve hanedanı onun emanetine sahip çıktıkları gibi cami-i şerifin çevresinde hem yeni yapılar inşa etmiş hem de gerektiği zamanlarda bunların tamirini de yaptırarak yapının bir bütün olarak Cumhuriyet'e intikal etmesini sağlamışlardır. Nitekim Fatih'ten sonra cami-i şerife ve çevresine minareler, hamam, kütüphane, sıbyan mektebi, sebil, şadırvan, görevli odaları, türbeler, muhafaza duvarları, imaret ve kayyımhane gibi yapılar eklenerek Ayasofya Camii kapsamlı bir külliye şeklini almıştır. Ayrıca zamanla Ayasofya Cami-i Şerif'in su ihtiyacını karşılamak üzere İstanbul'un muhtelif bölgelerinden suyolları inşa edildiği gibi cami-i şerif ve meydanında çeşmeler inşa edilmiştir. Adeta bir dinî ve sosyal yaşam halini alan Ayasofya ve çevresi, günümüzde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de İstanbul'un en canlı mekânı haline gelmiştir.

Büyük Ayasofya Civarındaki Mutfak Sakalarına Ait Binanın Tamiri

Ayasofya'da görevli sakalar için tahsis edilen bina ve etrafı zamanla tamire ihtiyaç duyulmuştur. 11 Şubat 1842 tarihli arşiv kaydında;

Ayasofya-i Kebir'in civarında olup mutfak sakaları¹ için tahsis edilen binanın üst kısmı ile diğer yerlerinin tamir edilerek yenilenmesi, duvar ve döşemelerinin tamiri, cam ve çerçeveler ile binadan düşen taş ve kerpiçlerin yenilenmesi, bina çevresinin yeniden inşası, ahırdaki yemliklerin tamiri ve eskiyen her şeyin yenilenmesi gerektiğine yer verilmiştir. Bütün bu tamirler için 15.738.5 kuruş tahsis edilmiştir (BOA. TS.MA.e. 636/64).

Ayasofya-i Kebir Dersiamı es-Seyyid Mehmed Veliyüddin Efendi'nin Hanesinin Tamiri

Osmanlı Devleti sadece cami gibi kutsal mabetleri onarmakla kalmamış oralarda görev yapan din görevlilerin hanelerini de tamir etmiştir. Nitekim Cami-i Şerif dersiamlarından es-Seyyid Mehmed Veliyüddin, Evkaf-ı Hümayuna başvurarak *Küçük Ayasofya*²'daki evinin tamir edilmesini istemiştir. Onun isteği üzerine tamir için hazırlanan keşif raporunda bunun için 2.337 kuruşa ihtiyaç duyulduğuna yer verilmiştir. Konu Meclis-i Vala'ya taşınmış, Meclis-i Vala da mezkûr evin tamiri için belirlenen fiyatın yarısının tahsis edilmesini kararlaştırmıştır (BOA. MVL. 114/115:4).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Bitişindeki Büyük Medresenin Tamiri

Ayasofya'nın Fossati kardeşler tarafından 1847-1849 yıllarındaki büyük büyük tamiri sırasında muvakkithanenin inşasına da başlanmıştır. Muvakkithane ile tamirine başlanacak olan türbe, medrese

¹ Saka: Evlere, çeşmeden, ırmaktan vb. genellikle hayvan sırtında su taşımayı meslek edinmiş kimse.

² Küçük Ayasofya Camii, XVI. yüzyılın başlarında II. Bayezid döneminin Kapıağası Hüseyin Ağa tarafından camiye çevrilmiş bir Bizans kilisesidir. Yapı, şimdiki binası ile Ayasofya'nın da kurucusu olan Iustinianos tarafından 540 yılına doğru inşa ettirilmiştir. Cami-i Şerif, İstanbul'un Marmara'ya bakan güney surlarının iç tarafında Kadirga Limanı ile Cankurtaran semtleri arasında yer almakta olup daha sonra bu yapının efrasında türbe, zaviye, medrese, sıbyan mektebi ve hamam yapılarak Küçük Ayasofya Külliyesi'ne dönüşmüştür. (Semavi Eyice, "Küçük Ayasofya Külliyesi", *TDVİA*, Cilt. 26, Ankara 2002, ss.520-522, s.520-522).

ve diğer yapılar için 1851'de 741 kese tutarında keşif defteri düzenlenmiştir. (Akgündüz vd. 2006: 275-276).

Abdülmeceid saltanatının ilk yılında (1839) üç minarenin külah kurşununun yenilenmesi, suyolları tamiri medreseye fanus yapımı gibi bazı küçük imalatlar için 1.613 kuruş, 1840 yılında Mahfil-i Hümayun'a kandil alımı dahil medresenin suyolları ve minare kurşunlarının tamiri için 671 kuruş, 1841'de medrese içindeki Cuma şeyhi odası için 1.801.5 kuruş ve medresenin bazı mahallerinin tamiri için 402 kuruş harcanmıştır. 1845-1859 yılları arasında Ayasofya Medresesi'nin çamaşırhanesinin, vakıf odasının, suyolunun tamiri, kiremitlerinin aktarılması, lağımının temizlenmesi, muvakkithanenin tamiri, Hacı Nesip Efendi ve Hasan Efendi'nin odasının tamiri, kat helalarının tamiri, kurşunlarının yenilenmesi ve sair başka tamirleri için toplamda 54.747.40 kuruş harcanmıştır (Diker 2010: 70,71,74). Evkaf-ı Hümayun Nezareti Meclis-i Vala'ya başvurarak Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif bitişiğindeki *büyük medresenin*³ saçak ve çatısının tamiri, ocaklarının

³ Ayasofya Medresesi, Ayasofya Camii etrafında Türkler'in inşa ettikleri külliye parçalarından biridir. İstanbul'un fethinden hemen sonra ilk ihtiyacı karşılamak üzere Ayasofya'nın yanındaki papaz odaları medrese haline getirilmişti. Ayasofya Medresesi ise bizzat Fatih Sultan Mehmed'in vakfi olarak cami yanına inşa edilmiştir. İki katlı olduğu anlaşılan medresenin müderrisleri arasında Molla Hüsrev ile Ali Kuşçu da bulunmaktadır. (Semavi Eyice, "Ayasofya Medresesi", *TDVİA*, Cilt. 4, İstanbul 1991, ss.214-215, s.214). Ayasofya Medresesi, 1466'da Ayasofya Camii'nin kuzeybatı tarafında, arada bir yol geçecek mesafede inşa edilmiştir. Yapıya, 1481'den önce eski merdiven kulesinin bulunduğu güneybatı köşesine bir de minare eklenmiştir. (Esengül Yıldız Altunbaş, "İstanbul Ayasofyası Tarihi Çevre (18. Ve 19. Yüzyıllar İçinde Değişim ve Dönüşümler)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s.44). 16. Yüzyılın ikinci yarısında Kanuni'nin sadrazamlarından Semiz Ali Paşa'nın hizmetindeki muallim Ali el-Arabi İlyasın Ayasofya Medresesi'nin medrese olmadan önceki yeri için şu bilgileri aktarmıştır: "...şimdiki halde Ayasofya'nın Medresesi yerinde iki büyük havzlar (havuz) var idi ve anları için anda cem' (toplanmak) olup, kimi soyunup havz içinde yüzer ve kimi ayağ üstünde durup seyri derdi. Ta ahşam (akşam) olunca seyran ederlerdi. Ve dahi dirler ki Ayasofya'nın çevre yanında üç yüz hücre var idi...". (Ayşegül Muhcu, Ali El-Arabî İlyas'ın Evsâf-ı Binâ-yı İstanbul ve Binâ-yı Ayasofya Adlı Eseri (Tahlil ve

derz ve kurşunlarının da değiştirilmeye muhtaç olduğunu ileri sürmüştür. Mezkûr nezaret bu tamirler için 6.300 kuruş paraya ihtiyaç olduğunu da belirtmiştir. Meclis-i Vala, mezkûr nezaretin talebini görüşerek uygun bulmuş ancak talep edilen 6.300 kuruş yerine 6.000 kuruş paranın Ayasofya Camii'nin tamiri için tahsis edilen 257 kiseden karşılanmasını kararlaştırmış ve konuyu padişahın onayına sunmak üzere Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. *İ.MVL. 256/9550:1*). Sadaret Makamı, Meclisin kararını 18 Nisan 1853'te padişahın onayına sunmuştur (BOA. *İ.MVL. 256/9550:3*).

Evkaf-ı Hümayun Nezareti 10 Ağustos 1858 tarihinde Sadaret Makamına arz ettiği raporda; yapılan keşif ve incelemeler neticesinde Ayasofya-i Kebir Medresesi'ne ait 5 bab/adet odanın üstünün kurşun ile kaplanmasına gerek olduğunu ve bunun için 35.900 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir (BOA. *A.AMD. 87/26*). Ancak medresenin tamir edilip edilmediği tespit edilememiştir.

Dahiliye Nezareti'ne ait 11 Mayıs 1863 tarihli bir iradeden, Ayasofya-i Kebir Medresesi'ne ait bazı yerlerin tamire ihtiyaç olduğu yönünde bir başvurunun olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı iradede, yapılması planlanan tamirat için ön keşfin yapıldığı ve bu tamiratın 16.310 kuruş ile tamamlanabileceğine yer verilmiştir. Dahiliye Nezareti Meclisi kendilerine gelen bu talebi, mezkûr tutarın kat'i bir şekilde aşılmamak, tamiratın titizlikle ve ruznamçesi tarafından yapılması şartıyla onaylamıştır. Bir gün sonra (12 Mayıs'ta) mezkûr meclis onayladığı iradeyi padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına göndermiştir (BOA. *İ.DH. 508/34579*). Bunun yanı sıra Sultan Abdülaziz (1861-1876) Dönemi'nde medrese ve Ayasofya Vakfına ait dükkanlar yıkılmış ve medrese yıkıldıktan kısa bir süre sonra, Ayasofya'nın batısında, atriumun kuzeyindeki ilk medresenin yakınına yenisi inşa edilmiştir.

Metin), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Nisan 2019, s.111).

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) zamanında da medresenin tamiri yapılmıştır. 1924 yılına kadar kullanılan Sultan Abdülaziz dönemi yapısı olan medrese yıkılmıştır (Altunbaş 2016: 77,81). Tarihi tespit edilemeyen Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ait bir defterden, Ayasofya-i Kebir Medresesi'nin suyollarının kurşun borularının 600 kuruş karşılığında yenilediği anlaşılmaktadır. 600 kuruştan 510 kuruş yenilenen 85 adet boruya 40 kuruş da suyolcusuna yevmiye olarak ödenmiştir (BOA. *EV.HMH.d. 9032:2*).

Ayasofya Hamamı'nın Tamirati

Ayasofya Hamamı (Çifte Hamam) I. Mahmud'un Ayasofya Camii civarında yaptırdığı kütüphaneye gelir sağlamak üzere inşa edilmiş olup mermerleri *Marmara nahiyesinde* getirilmiştir. (Akgündüz vd: 2006: 22). Evkaf-ı Hümayun Nezareti Dahiliye Nezaretine başvurarak *Ayasofya Hamamı'nın*⁴ büyük kubbelerindeki kurşunlarıyla sair yerlerinin tamirati için yaptıkları keşif sonucunda 5.0814 kuruş tutarında bir keşif bedelinin çıktığını belirtmiş ve tamirat için izin talebinde bulunmuştur. 1 Şubat 1861'de Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin talebini görüşen Dahiliye Meclisi 2 Şubat'ta mezkûr nezaretin talebini padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına iletmiştir(BOA. İ.DH. 467/31266).

Meclis-i Vükelaca alınan ve 9 Temmuz 1917 tarihinde Dahiliye, Ticaret, Ziraat ve Maarif Nezaretlerine tebliğ edilen karardan, *Ayasofya Hamamı'nın* sergi olarak kullanılması yönünde *Encümen-i Daniş* tarafından bir talebin olduğu anlaşılmaktadır. *Encümen-i*

⁴ Eminönü İlçesi'nde, Sulatanahmet'te Ayasofya'nın güney yönünde yer almaktadır. İstanbul'daki hamamların en büyüklerinden ve görkemlilerinden olup I. Süleyman'ın başhasekisi Hürrem Sultan tarafından 1556-57'de inşa ettirilmiştir. "Ayasofya Hamamı" olarak da bilinen bu yapının tasarımı Mimar Koca Sinan'a aittir. Çifte hamam olarak tasarlanan bina kuzey-güney doğrultusunda uzanır. (M. Baha Tanman, "Haseki Hamamı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt.4, TTV, İstanbul 1994, ss.4, s.4). Semavi Eyice, hamamın erkeklere ait kısmın kapısı üzerindeki, Hüdayi mahlaslı şair tarafından yazılan manzum kitabesindeki tarihten hamamın 1553 yılında inşa edildiğini ileri sürmüştür. (Semavi Eyice, "Ayasofya Hamamı", *TDVİA*, Cilt. 4, İstanbul 1991, ss.211-212, s.211).

Daniş'in talebi ilk olarak Maarif Nezaretinde görüşülmüş ve Maarif Nezareti 30 Haziran 1917'de; sergi haline dönüştürülmesi düşünülen *Ayasofya Hamamı'nın* mimari açıdan sergiye uygun olmadığını ve memleketin sağlık açısından hamam olarak kullanılmasına ihtiyacı olduğunu ve bu yönüyle daha elverişli olacağını ileri sürerek olumsuz karar vermiştir. Ancak Meclis-i Vükela, hamamın orijinal mimarisinin ihlal edilmemek ve değişecek yerlerinin aslına uygun bir şekilde tamir edilmesi şartıyla müze için uygun bir yer tesis edilene kadar sergi olarak kullanılması yönünde karar vermiştir (BOA. MV. 208/97).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif Avlusundaki Sebilin Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden 25 Mayıs 1906 tarihinde Şura-yı Devlet Meclisine gönderilen 263 numaralı tezkirede Evkaf nazırı, Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifin köşesinde ve Adliye Dairesinin önündeki sebilin⁵ kurşunları ile sair bazı yerlerin tamire muhtaç olduğu ileri sürerek bunun için bir keşif raporu hazırladığını ve bu rapor doğrultusunda yapımı planlanan tamiratın *sim Mecidi* 19 kuruş hesabıyla 10.975 kuruşa tekabül edeceğini belirtmiştir. Mezkûr nazır, tamirat işinin aslına uygun ve layıkıyla yapılması gerektiğine dikkat çekerek tamir edilmesi planlanan kurşunların *Hazine-i Evkaf-ı Hümayun* kurşun müteahhidinin ve diğer sair tamiratların da tamirat memurunun uhdesine emaneten verilmesini istemiştir. Son olarak nazır, tamir için gerekli olan paranın 1905 senesi bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir (BOA. ŞD. 176/51). Evkaf Nazırının yukarıda zikredilen tamirat talebi Şura-yı Devlet'in Maliye Dairesinde görüşüldükten sonra 23 Temmuz'da meclis

⁵ Ayasofya'ya komşu olan ve onun cami olarak vakfedilmesinden çok sonra yapılmış iki sebil binası vardır. Bunlardan birincisi caminin dış avlu duvarının güneybatı köşesinde bulunmaktadır. Hangi tarihte ve kim tarafından vakfedildiğine dair bir kayıt yoktur. Ayasofya'daki ikinci sebil avlunun içinde, güney tarafındaki yan girişin başındadır. Kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen yapı, mimari üslubundan ötürü XVIII. yüzyıla tarihlenen bir eserdir. (Semavi Eyice, "Ayasofya Sebilleri", *TDVİA*, Cilt:4, İstanbul 1991, ss.216, s.216).

tarafından onaylanarak padişahın imzasına sunulmak üzere 1386 numaralı tezkire ile Sadaret Makamına iletilmiştir (BOA. İ.EV. 41/48:1). Sadaret Makamı Şura-yı Devlet'ten gelen talebi 4 Ağustos'ta 1929 numaralı tezkire ile padişahın onayına sunmuş ve padişah da 16 Eylül 1906'da onaylamıştır BOA. İ.EV. 41/48:3). Sadaret Makamı iki gün sonra 18 Eylül'de padişahın onay yazısını 1720 numaralı tezkire ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine havale etmiştir (BOA. BEO. 2912/218383).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif İmaretinin Tamiri

Evkaf-ı Hümayun nazırı 1 Nisan 1892'de Şura-yı Devlet'e göndermiş olduğu tezkirede; *Ayasofya İmaretinin*⁶ kurşunlarıyla sair mahallerinin tamire muhtaç durumda olduğunu ifade ederek usul üzere ilgili kısımlar konusunda bir keşif raporu hazırladıklarını ve buna göre bahsi geçen tamirat için, *Mecidi* 19 kuruş hesabıyla, 6.491 kuruş paraya ihtiyaç olduğuna yer vermiştir. Evkaf-ı Hümayun nazırı ayrıca tamirat işinin itina ve mükemmel bir şekilde yapılması için söz konusu işin ihalesini Evkaf-ı Hümayun tamirat memuru ile kurşunların imalatının yapıldığı *Mekteb-i Sınai* kurşun memuruna vermeyi planladıklarını beyan etmiştir. Evkaf-ı Hümayun nazırı son olarak da mezkûr tamirat için gerekli olan paranın *Ayasofya Vakfının* 1890 tarihli bütçesinden karşılanabileceğini belirtmiştir (BOA. İ.ŞD. 117/7054:1). Şura-yı Devlet Dahiliye Meclisi, Evkaf-ı Hümayun nazırının talebini görüşükten sonra onaylayarak 26 Nisan'da Sadaret Makamına iletmıştır (BOA. İ.ŞD. 117/7054:1). Sadaret

⁶ Ayasofya İmareti, Sultan I. Mahmud tarafından Ayasofya Camii'nde girişilen büyük ve ek binaların inşası esnasında yapılmıştır. Yapının 1742-43'te inşa edildiği düşünülmektedir. Hammer, çiçeklerle bezenmiş Ayasofya aşhane-imaratinin bizzat padişah tarafından açılışının yapıldığını, bu vesileyle davetlilere ikramlarda bulunduğu, vakıf mütevellisi ile mimarbaşı ve bina eminine de hil'atler giydirildiğini aktarmaktadır. Sultan I. Mahmud Ayasofya'ya şadırvan, kütüphane, sıbyan mektebi ve bu aşhane-imareti ilave ettirmek suretiyle onu külliye durumuna girmesini sağlamıştır. (Semavi Eyice, "Ayasofya İmareti", *TDVİA*, Cilt.4, İstanbul 1991, ss.212, s.212).

Makamı da *Ayasofya İmaretinin* tamirâtı ile ilgili Şura-yı Devlet'in kararını 5 Mayıs 1892'de padişahın onayına sunmuş padişah da 7 Mayıs'ta onaylamıştır ((BOA. İ.ŞD. 117/7054:3).

En çok geçmeden imaretin yeniden tamiri gündeme gelmiştir. Nitekim Evkaf Nezareti nazırı 22 Kasım 1895 tarihinde Şura-yı Devlet'e göndermiş olduğu 576 numaralı tezkirede; Sultan I. Mahmud'un yaptırdığı *Ayasofya-i Kebir İmareti Amiresi'nin* tamiratını talep etmiştir. Buna göre Evkaf nazırı, 1880 senesinden beri mezkûr imaretin tamir edilmesi için beş defa müracaatta bulunup beş ayrı keşif defteri hazırladıklarını ifade etmiştir. Bu beş ayrı keşif defterinin nezaretin mezuniyet dairesinde mevcut olduğunu belirten nazır, son keşif defterinin Şehremaneti Müdürlüğü tarafından onaylandığını ve beş ayrı kalemde yapılacak tamiratın toplamda *Mecidi* 19 kuruş hesabıyla 9.205 kuruşa tekabül edeceğini beyan etmiştir (BOA. ŞD. 136/88). Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin *Ayasofya-i Kebir İmareti Amiresi'nin* tamiri talebini içeren tezkiresini görüşen Şura-yı Devlet, mezkûr nezaretin talebini yerinde görerek 11 Ocak 1896'da Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. İ.EV. 12/17:1). Sadaret Makamı 29 Ocak'taki Şura-yı Devlet'ten gelen kararı 11 Ocak'ta padişahın onayına sunmuş padişah da 2 Şubat 1896'da kabul etmiştir (BOA. İ.EV. 12/17:3).

Ayasofya-i Kebir İmaretindeki Görevlilere Ait Odanın Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin 16 Haziran 1906 tarihinde Şura-yı Devlet Meclisine göndermiş olduğu tezkirede Evkaf nazırı, *Ayasofya İmareti* dahilinde ve *mahzen-i evrak* (evrak deposu) karşısındaki vazife koçanlarının hizmetine verilmiş odanın tamire ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Mezkûr nazır, bunun için bir keşif raporu hazırladıklarını ve buna göre tamirat işinin *sim Mecidi* 19 kuruş hesabıyla 8.500 kuruş ile yapılabileceğini ve tamirat işinin işi usulüne ve aslına göre yapacağını taahhüt eden müteahhit *Nezhes? Bey'e* 8.500 kuruş karşılığında ihale edildiğini beyan etmiştir. Evkaf nazırı son olarak tamirat için gerekli paranın 1906 senesi bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Şura-yı

Devlet, Meclisi Evkaf Nezaretinden gelen talebi onaylamış ve padişahın imzasına sunmak üzere 31 Temmuz 1908'de Sadaret Makamına 1500 numaralı tezkire ile havale etmiştir (BOA. *İ.EV.* 48/45:1). Sadaret Makamın Şura-yı Devlet'ten gelen kararı 5 Ağustos'ta 2169 numaralı tezkire ile padişahın onayına sunmuş ve padişah dahi Evkaf Nazırının talebini 10 Ağustos'ta imzalamıştır ((BOA. *İ.EV.* 48/45:3). Sadaret Makamı padişahın onay yazısını 10 Ağustos'ta 276 numaralı tezkire ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine iletmiştir (BOA. *BEO.* 3373/252928.).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifin Kayyımhanesinin Tamiri

1856'da Ayasofya avlusundaki kayyım hanesinin kiremitlerinin taşınması için 190 kuruş bir yıl sonra da kayyım odası kurşunu ve kiremitlerinin yenilenmesi için de 1.960 kuruş tahsis edilmiştir (Akgündüz vd. 2015: 576-577). 1892'de, Ayasofya Camii kayyım ve müezzin odalarının tamiri için 1601 kuruş tutarında keşif bedeli çıkartılmış ve bu tutardan 141 kuruş eksiltme yapılarak tamirin 1460 kuruşa yapılmasına karar verilmiştir (Akgündüz vd. 2015: 620).

Evkaf-ı Hümayun nazırı 22 Eylül 1903 tarihinde Şura-yı Devlet'e 449 numaralı tezkire ile başvurarak *Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Kayyımhanesinin*⁷ tamire muhtaç olduğunu ve gerekli tamiratın kapsamı hususunda bir keşif raporu hazırladıklarını ve buna göre tamirat için *sim mecredi* 19 kuruş hesabıyla 5.300 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu belirterek gerekli olan paranın 1901 senesi bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir. Evkaf nazırının talebi Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nde görüşüldükten sonra Şura-yı Devlet tarafından 21 Kasım 1903'te onaylanarak padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına iletilmiştir (BOA. *ŞD.* 35/39:1). Sadaret Makamı da kendisine ulaşan talebi 5 Aralık'ta 2494 numaralı tezkire

⁷ Kayyum, cami hademesi, kayyum ve müteveli anlamındadır. Bk: Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Akaydın Kitabevi, Ankara 2009, s.498.

ile padişahın onayına sunmuş ve padişah ise 6 Ocak 1904 tarihinde onaylamıştır (BOA. ŞD. 35/39:3). Sadaret Makamı padişahın onay yazısını 9 Ocak'ta Evkaf Nezaretine bildirmiştir (BOA. BEO. 2250/168733).

Ayasofya-i Kebir Cami-inin Civarındaki Büyük Sultanların Türbelerinin Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezareti Dahiliye Nezareti'ne başvurarak, Ayasofya-i Kebir civarındaki türbeler⁸ ile türbedar evlerinin mutfaklarının tamir edildiğini ve bunun için toplam 12.908.5 kuruşun harcandığını ve bu paranın Sultan Abdülhamid Han evkafından karşılanmasını talep etmiştir. Dahiliye Nezareti Evkaf-ı Hümayunun talebini 3 Ağustos'ta görüşerek onaylamış ve Ağustos'ta padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına havale etmiştir (BOA. İ.DH. 527/36455).

Sultan türbeleri 1868'de yeniden tamir edilmiştir. Nitekim Şura-yı Devlet'e ait 379 numaralı ve 5 Temmuz 1868 tarihli iradesi söz konusu tamir ile ilgili detaylı bilgiler içermektedir. Buna göre Evkaf-ı Hümayun Nezareti Şura-yı Devlet'e tespit edilemeyen bir tarihte başvurarak mezkûr cami-i Şerif havalisindeki *selatin-i azam* (büyük sultanlar) türbelerinin 6.900 kuruş karşılığında tamir edilmesi için padişahın onayı olduğunu ancak tamiratın nihayetine değin bu masrafın 7.946 kuruşa yükseldiğini ve bu farkın Maliye Nezaretince karşılanıp paranın tamamının tamiri yapan Nikola kalfaya ödenmesi hususunda 27 Mayıs 1868'de talepte bulunmuştur. Şura-yı Devlet, mezkûr nezaretin talebini değerlendirerek 4 Temmuz'da Maliye Nezareti'ne sevk etmiştir. Söz konusu iradede ayrıca ortaya çıkan

⁸ Iustinianos tarafından inşa edilen Ayasofya Kilisesi'nden önce yapıldığı düşünülen Ayasofya vaftizhanesi, Fatih döneminde komşusu olan yapı camiye dönüştürüldüğünde, burada yakılan kandillerin yağlarının depolandığı bir anbar olarak kullanılmıştır. Bu durum 1453'ten 1639'a kadar sürmüş ve ancak bu tarihte sona ermiştir. (*Semavi Eyice Külliyyatı I*, Der: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 3a, Ankara 2015, s.876).

farkın *Sultan Murad Han türbesinin*⁹ başındaki sokağın yapılmasından kaynaklandığına yer verilmiştir (BOA. *İ.ŞD.* 7/351:1). Şura-yı Devlet ile Maliye Nezareti arasında yapılan yazışmalar sonucunda, Şura-yı Devlet mezkûr tamirat esnasında meydana gelen farkın Maliye Nezaretince ödenmesi hususunu 13 Temmuz'da padişaha sunulmak üzere Sadaret Makamına havale etmiştir (BOA. *İ.ŞD.* 7/351:3).

Evkaf-ı Hümayun Nazırı imzalı 26 Şubat 1908 tarihinde Şura-yı Devlet Makamına gönderilen 837 numaralı tezkirede Evkaf nazırı, Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif havalisindeki padişah türbeleri kurşunları ile sair kısımlarının tamire muhtaç olduğunu ileri sürerek bunun için bir keşif raporu hazırladıklarını belirtmiştir. Mezkûr nazır, söz konusu tamiratı iki kısma ayırdıklarını ve kurşunların tamiratının 3.496 kuruş, sair yerlerin tamiratının ise 34.641 kuruş olmak üzere toplam 38.137 kuruşa yapılacağını ve bu onarım için padişahın daha önceden onay verdiğini ifade etmiştir. Evkaf nazırı kurşun tamirat işinin 3.496 kuruş ile müteahhit Halet Efendi'nin uhdesine verildiğini ancak tamiratın bitiminde Halet Efendi'nin keşif defterinde belirtilenden fazla iş yaptığını öne sürerek 3.479.5 kuruş daha istediğini ve bunun üzerine konunun *Şehremaneti idaresine* intikal ettiğini fakat *Şehremaneti*'nin de Halet Efendi ile aynı fikirde rapor verdiğine dikkat çekerek aradaki farkın, kurşun tamirat masrafının 1905 bütçesinden ödenmesini talep etmiştir (BOA. *ŞD.* 186/70). Evkaf nazırının talebi Maliye Dairesinde görüşüldükten

⁹ Sultan III. Murad, Ocak 1595'teki ölümünden sonra on dokuz şehzadesiyle birlikte Ayasofya Camii haziresine gömülmüş, daha sonra III. Mehmed'in emriyle başmimar Davud Ağa tarafından türbesinin inşasına başlanmıştır. Türbe ancak 1599'da Dalgıç Ahmed Ağa tarafından tamamlanabilmiştir. Türbede III. Murad'dan başka hasekisi Safiye Sultan, yirmi şehzadesi, yirmi üç kızı, III. Mehmed'in iki kızı ve üç şehzadesi, I. Ahmed'in oğlu Kasım ile Sultan İbrahim'in bir şehzadesi ve iki kızı olmak üzere toplam elli dört kişi gömülmüştür. (İsmail Orman, "Murad III Türbesi", *TDVİA*, Cilt:31, İstanbul 2006, ss.176-177, s.176-177). Ayrıca bkz: Ayşegül Damla Gürkan, *The Hagia Sophia Mausoleums, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

sonra Şura-yı Devlet Meclisinde onaylanmıştır. Şura-yı Devlet aldığı kararı padişahın onayına sunulmak üzere 22 Nisan 1908'de 325 numaralı tezkire ile Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. *İ.EV. 48/14:1*). Sadaret Makamı Şura-yı Devlet'ten gelen onay yazısını 6 Mayıs'ta 1183 numaralı tezkire ile padişahın onayına sunmuş ve padişah 19 Haziran'da onaylamıştır (BOA. *İ.EV. 48/14:3*). Sadaret Makamı padişahın onay yazısını 23 Haziran'da 196 numaralı tezkire ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine göndermiştir (BOA. *BEO. 3342/250616*).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Yakınındaki Sultan Türbeleri, Kütüphane ve Şadırvanının Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezareti 11 Haziran 1896 tarihinde Şura-yı Devlet'e gönderdiği 172 numaralı tezkirede; Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif havalisindeki Sultan *I. Mustafa*¹⁰, Sultan *III. Murad*¹¹ ve Sultan *II. Selim*'e¹² ait türbeler ile kütüphane ve sair bazı yerlerin tamire muhtaç olduğundan bahsederek bunların tamiri için keşif raporu

¹⁰ Sultan I. Mustafa 21 Ocak 1639'da birdenbire öldüğünde, İstanbul'da mevcut olan padişah türbeleri, önceki sultan ve şehzadelerin mezarları ile dolu olduğundan ona yer kalmamıştı. Bunun üzerine Evliya Çelebi'nin babasının hatırlatmasıyla Sultan I. Mustafa'nın naaşı Ayasofya-i Kebir'in haremindedir bulunan ve eskiden beri yağhane kubbesi olan kargir binanın içine defnedildi. Sultan I. Mustafa'nın eski Vaftizhane'ye gömülebilmesi için, yapının esas bünyesinde bazı değişikliklere gerek duyulmuştur. Yeni bir kapı açılmış, esas giriş pencere biçimine sokulmuş, içeride duvarlar Kur'an ve cüzler konulması için dolaplar yapılmak üzere oyulmuş ve muhtemelen bu esnada duvarlar sıvanarak üstlerine nakışlar yapılmıştır. (*Semavi Eyice Külliyyatı I*, Der: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 3a, Ankara 2015, s.879,880,881).

¹¹ Ayasofya bahçesindeki dört türbenin, kapıdan girişte üçüncüsü, III. Murad'a ait olup Koca Mimar Sinan'ın halefi, Hassa Mimarbaşı Davut Ağa tarafından sultanın vefatından dört yıl sonra inşa edilmiştir. (Ahmet Akgündüz, Said Öztürk ve Yaşar Baş, *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.186).

¹² Sultan II. Selim'in türbesinin yapımına yine Sultan'ın kendisinin verdiği emir ile 1573-1574'te Ayasofya Camii'ne ilaveler yapılırken başlanmıştır. Türbe tamamlanmadan vefat eden padişah önce aynı alanda kurulan otağ içine gömülmüş, yapı 1576-77'de bitirildiğinde buraya nakledilmiştir. (Zeynep Hatice Kurtbil, "Selim II Türbesi", *TDVİA*, Cilt:36, İstanbul 2009, ss.418-420, s.418-419).

hazırladıklarını beyan etmiştir. Mezkûr nezaretin beyanına göre Mahlulat Müdürü Faik Bey Efendi, söz konusu tamirat için *Mecidi*¹³ 20 kuruş hesabıyla 38.130.5 kuruş keşif bedeli çıkarmış ve keşif defteri Şehremaneti Müdürlüğüne gönderilmiştir (BOA. ŞD. 138/21). Şura-yı Devlet, Evkaf Nezaretinden gelen tezkireyi Dahiliye Meclisinde görüşerek onaylamış ve 25 Haziran'da Sadaret Makamına havale etmiştir (BOA. İ.EV. 13/68:1). Sadaret Makamı Şura-yı Devlet'ten gelen karar mazbatasını 299 numaralı dilekçe ile 3 Temmuz'da padişahın onayına sunmuş (BOA. İ.EV. 13/68:3) ve padişah 4 Temmuz'da onaylamıştır (BOA. İ.EV. 13/68:3). Sadaret Makamı padişahın onay yazısını 8 Temmuz'da Evkaf-ı Hümayun Nezaretine iletmiştir (BOA. BEO. 808/60579). Ancak tamirat bitiminde Ayasofya Cami-i Şerif havalisindeki şadırvanın¹⁴ da tamire dahil edildiği ve bundan ötürü tamirat bedelinin 55.577.5 kuruşa yükseldiği anlaşılmaktadır. Zira Evkaf-ı Hümayun Nezareti 13 Nisan 1897'de Şurayı Devlet'e gönderdiği 91 numaralı tezkire ile tamirat işinde meydana gelen bu farkın müteahhit Faik Bey'e ödenmesini talep etmiştir (BOA. BEO. 953/71453). Ancak takip eden bir yıl içinde

¹³ Mecidiye, Osmanlı Padişahı Abdülmecid'in tahta çıkışının altıncı yılı münasebetiyle 1844 yılında onun adına basılan altın ve gümüş paraların genel adıdır. Bu tabir, daha çok 20 kuruş değerindeki gümüş sikkeleri belirtmek üzere yaygın olarak kullanılmıştır. Gümüş mecdiyeler halk arasında "beyaz mecdiye, sim mecdiye" olarak anılmıştır. Mecdiyelerin bir yüzünde Abdülmecid'in tuğrası ile cülusunun kaçınıcı yılında basıldığını gösteren kayıtlar, diğer yüzünde darp yeriyle cülus tarihi olan 1255 rakamı bulunur. Mecdiyelerin İstanbul dışında Edirne, Mısır ve Tunus'ta basılmış örnekleri de mevcuttur. (Dia, "Mecidiye", *TDVİA*, Cilt.28, Ankara 2003, ss.239, s.239).

¹⁴ Ayasofya Şadırvanı, Sultan I. Mahmud tarafından bu camide girilen bazı tamir ve ek binaların inşaatı esnasında 1740-41 yılında yaptırılmıştır. Caminin uzun süredir kullanılmayan batı tarafındaki girişi ile karşısındaki sibyan mektebi arasındaki sahada inşa edilmiştir. Ayasofya Şadırvanı, başlıkları mukarnaslı sekiz mermer sütuna dayanan geniş açıklıklı sivri kemerli bir revaka sahiptir. Yapıldığı yıllarda Türk sanatı Batı'dan alınan barok üslubun tesirlerini göstermeye başlamasına rağmen şadırvan, genel mimarisi ile sütunlu revakı, kemerleri ve yapının bütününe hâkim olan çizgileri itibarıyla klasik Türk üslubu geleneklerine bağlıdır. (Semavi Eyice, "Ayasofya Şadırvanı", *TDVİA*, Cilt:4, İstanbul 1991, ss.217, s.217).

ya şadırvanın eksik ya da hiç tamir edilmediği ya da şadırvanın tamamının ya da bir kısmının yeniden tamir edildiği anlaşılmaktadır. Zira 14 Nisan 1898 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nazırı tarafından Şura-yı Devlet'e gönderilen 58 numaralı tezkirede, Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif civarındaki şadırvanın tamiri için yapılan keşif ve tamirin kimler tarafından ne kadar ücretle hangi şartlarda yapılacağından bahsedilmektedir. Buna göre tamire muhtaç şadırvan için Mühendis *Daranko*, Osmanlı lirası 100 kuruş hesabıyla 20 bin kuruşluk bir keşif bedeli hazırlamıştır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti söz konusu tamirat hakkında *Müze-i Hümayun Müdüriyetini* bilgilendirmiştir. Mezkûr nezaret, tamir işini Mühendis *Daranko* ile *Müze-i Hümayun'dan* bir memura tevdi' etmiş ve sebilin tarihi eser olması hasebiyle tadilat işinin aslına uygun ve itinayla yapılmasını istemiştir. Evkaf Nezareti tamirat için gerekli olan paranın 1897 yılı bütçesinden karşılanmasını Şura-yı Devlet'ten talep etmiştir (BOA. ŞD. 144/51:1). Evkaf-ı Hümayun nazırının talebi Şura-yı Devlet Maliye Dairesinde görüşüldükten sonra 28 Temmuz'da karara bağlanmıştır. Şura-yı Devlet, şadırvan tamirine Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin talebi ve güvencesi karşılığında onay vermiş ancak lazım olan paranın 1897 senesi yerine 1896 senesi bütçesinden arta kalan paradan karşılanmasına karar vermiştir (BOA. Y.A.RES. 93/78:5). Şura-yı Devlet aldığı kararı padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına havale etmiştir. Sadaret Makamı 8 Temmuz'da padişahın Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif şadırvanı tamir talebinin onayladığını Evkaf-ı Hümayun Nazırına bildirmiştir (BOA. Y.A.RES. 93/78:1).

Mezkûr şadırvan 1903 yılında bir daha tamir edilmiştir. Zira 1 Şubat 1903 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden Şura-yı Devlet'e gönderilen 586 numaralı tezkire söz konusu tamirat hakkında detaylı bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre bahsi geçen şadırvanın keşif bedelini çıkarması için Mimar *Daranko Efendi* görevlendirilmiş ve *Daranko* bunun için 20 bin kuruşluk keşif bedeli çıkartmıştır. Bu bedelin 1898 senesi bütçesinden karşılanması padişah tarafından onaylanmış ve tamirat işi Mimar *Daranko'nun*

uhdesine verilmişti. Ancak *Daranko Efendi* tamirat esnasında ikinci bir keşif raporu hazırlayarak şadırvanın kubbe ve saçaklarının işlenmiş çiçeklerle süslenip oymalarının kabartmalı olmasından ötürü bunların aslına uygun ve itina ile tamire ihtiyaç duyduğunu ileri sürerek 15.970 kuruş daha talep etmiştir. Evkaf nazırı *Daranko Efendi*'nin bu talebini onaylayarak bahsi geçen 15.970 kuruşun 1900 senesi evkaf bütçesinden karşılanması hususunu Şura-yı Devlet'e bildirmiştir (BOA. ŞD. 161/12.). Evkaf nazırının talebi Şura-yı Devlet Maliye Dairesinde görüşüldükten sonra kabul edilmiştir. Şura-yı Devlet üyelerince onaylanan karar 1 Mart 1903 tarihinde 3446 numaralı tezkire ile padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına iletilmiştir (BOA. ŞD. 33/34:1). Sadaret Makamı Evkaf nazırının talebini 17 Mart'ta padişahın onayına sunmuş ve padişah ise 9 gün sonra 26 Mart'ta onaylamıştır (BOA. ŞD. 33/34:3). Bunun üzerine tadilat hemen başlamış ve birkaç aylık süre zarfında tamamlanmıştır. Ancak ilk etapta tadilat için çıkarılan keşif bedelinde tadilatın bitiminde bir artış olmuştur. Muhtemelen tadilat sürecinde keşif defterinde belirtilen unsurların dışında tamire muhtaç duyulan kısımlar tamir edilmişti. İşin başında Mimar *Daranko Efendi*'nin uhdesine 35.970 kuruşa ihale edilen şadırvan tamirata, işin bitiminde *Şehremaneti Müdürlüğü*nce çıkarılan ikinci keşif defteri ile 38.030 kuruş 30 paraya yükselmiştir. Evkaf Nazırı 29 Eylül 1903'te Şura-yı Devlet'e göndermiş olduğu 467 numaralı tezkire ile aradaki 2.060 kuruş 30 para farkın 1901 senesi bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir (BOA. ŞD. 164/39).

Şura-yı Devlet'e ait 24 Temmuz 1889 tarihli ve 130 numaralı iradeden Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifin yakınındaki *Sultan Mustafa Han, Sultan III. Mehmed, Sultan III. Murad* ve *Sultan Süleyman*'ın türbelerindeki kurşunların yenilenmesi ve tamiri için başvuruda bulunduğu tespit edilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Dolmabahçe, Üsküdar ve daha başka yerlerdeki başka cami ve türbelerin de dahil olduğu tamirat ve yenileme işlemini kurşuncu müteahhidi *Ali Ağa*'ya *Mecidi* 19 kuruş hesabıyla 19.19.573.5 kuruşa ihale etmiştir (BOA. İ.ŞD. 98/5830:3).

Evkaf-ı Hümayun Nazırı 22 Mart 1906 tarihli ve 37 numaralı Şura-yı Devlet'e intikal eden tezkirede, yakın zamanda meydana gelen fırtınadan ötürü Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif yakınındaki padişahlara ait türbe-i şeriflerin bazı yerlerinin hasar gördüğünü ve kurşunlarının düştüğünden bahsedilmiştir. Mezkûr nazır, yapılan keşif neticesinde söz konusu tamiratlar için *sim mecidi* 19 kuruş hesabıyla 38.137 kuruşa ihtiyaç olduğunu belirtmiş ve tamiratın aslına uygun ve özenle yapılması gerektiğine dikkat çekerek kurşunların tamiri işinin Hazine-i Evkaf kurşun müteahhidine ve sair tamiratların ise tamirat memurunun uhdesine verilmesi tavsiye etmiştir (BOA. ŞD. 175/21). Evkaf-ı Hümayun Nazırının Şura-yı Devlete intikal eden talebi 25 Mart'ta Maliye Dairesi'nde görüşülmüştür. Şura-yı Devlet Meclisi, mezkûr nazırın mezkûr dairede görüşülen talebini 15 Mayıs'ta onaylayarak 593 numaralı tezkire Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. İ.EV. 40/53:1). Sadaret Makamı Şura-yı Devlet'ten gelen kararı 2 Haziran'da 1194 numaralı tezkire ile padişahın onayına sunmuş ve padişah 1 Temmuz 1906 tarihinde onaylamıştır (BOA. İ.EV. 40/53:3). Sadaret Makamı padişahın onay yazısını 3 Temmuz'da 1103 numaralı tezkire ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine iletmiştir (BOA. BEO. 2864/214741).

Ayasofya Cami-i Avlusundaki Sultan ve Şehzade Türbelerindeki Sanduka ve Örtülerin Tamiri

Osmanlı Arşiv kayıtlarından Osmanlı Padişah ve Şehzadelerine ait türbelerin örtü ve sandukaların da tamir edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1 Ocak 1900 tarihli bir kayıta Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif avlusundaki sultan ve şehzadelere ait türbelerdeki örtü ve sandukaların tamir edildiğine yer verilmiştir. Buna göre *Sultan Selim Han* türbesindeki küçük sanduka 37 kuruş büyük sanduka 3 kuruş, *Sultan III. Murad* türbesindeki büyük sanduka için 4 kuruş, küçük sanduka için 47 kuruş, *Sultan Mehmed Han* türbesindeki büyük sanduka için 7 kuruş, küçük sanduka için de 7 kuruş ve şehzade türbelerindeki küçük sanduka için 5 kuruş olmak üzere toplamda 110 kuruş harcanmıştır. Bunun yanı sıra *Sultan Mustafa* ve *Sultan*

İbrahim'in¹⁵ büyük ve küçük sandukalarının tamiri için 14 kuruş tahsis edilmiştir.¹⁶

Ayasofya-i Kebir Cami Kütüphanesi ve Cıvardaki Türbelerin Tamiri

Şura-yı Devlet Makamından Sadaret Makamına 7 Ekim 1883 tarihinde gönderilen 237 numaralı tezkireden; Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif Kütüphanesi¹⁷ ile meydandaki *Sultan II. Selim* ve *Sultan III. Murad*'ın türbeleri ile Topkapı dışındaki Arakbacı? Cami-i Şerifin çinileri ve sair yerlerin tamirâtı için Hacı Paşa tarafından şifahen *Mösyö Deruni*'ye söz verildiği anlaşılmaktadır. Bahsi geçen mekanların tamiratları için 104.143 kuruş keşif bedeli çıkarılmıştır. Mezkûr keşif bedelini önceki Evkaf-ı Hümayun tamirat memuru *Nazif Efendi* çıkarmış ve Şura-yı Devlet'e sunmuştur. Şura-yı Devlet *Nazif Efendi*'nin sunmuş olduğu keşif defterini teyit etmek

¹⁵ Ayasofya etrafındaki padişah türbelerinden biri olan Sultan Mustafa türbesi, on yıl sonra ikinci bir padişaha mezar olmuştur. 8 Ağustos 1648'de tahtan indirilen ve trajik biçimde hayatına son verilen Sultan İbrahim 18 Ağustos'ta öldürüldükten sonra namazı kılınarak naaşı Ayasofya kapısı yanında Sultan Mustafa türbesine defnedildi. (*Semavi Eyice Külliyyatı I*, Der: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 3a, Ankara 2015, s.881-882).

¹⁶ Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi avlusundaki türbelerde defnedilmiş olan padişah ve şehzadelere ait sandukaların üzerindeki örtüler ihtiyaç duyuldukça ya yenileriyle değiştirilmiş ya da bakım ve onarımları yapılmıştır. Nitekim 1960 yılında cami-i şerifin avlusundaki mezkûr türbelerdeki 119 adet sanduka üzerindeki Kâbe örtüleri değiştirilerek yerlerine sandukaların üzeri Amerikan beziyle astarlanmış yeşil sof kumaşın örtülmesine ve terzi masraflarını da karşılayacak şekilde 4.486 kuruş vakıf bütçesinden tahsis edilmiştir. (Hasan Fırat Diker, Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.88).

¹⁷ Ayasofya Kütüphanesi, Ayasofya Camii içinde Sultan I. Mahmud tarafından kurulmuş olup mimarisi, zengin koleksiyonu ve devrine göre geniş personel kadrosu ile dikkat çeker. Kütüphanenin vakfiyesi Ocak 1740'ta hazırlanmış ise de açılış merasimi 21 Nisan 1740 tarihinde yapılabilmektedir. I. Mahmud'un da iştirak ettiği merasimde Buhari hatmedilerek duası yapılmış, kütüphane muhaddis ve müfessirleri tarafından birer ders verilmiş ve Ayasofya vaizinin vaazından sonra da dua edilmiştir. Kütüphanenin açılışı halk nezdinde de büyük yankılar uyandırmıştır. (İsmail E. Erünsal, "Ayasofya Kütüphanesi", *TDVİA*, Cilt.4, İstanbul 1991, ss.212-213, s.212).

üzere *Şehremaneti Müdürlüğüne*, mezkûr müdürlük de *Hendesehane*'ye havale etmiştir. *Hendesehane*'nin yaptığı keşif de *Mecidi* 20 kuruş hesabıyla 104.143 kuruş (Nazif Efendi'nin keşfiyle aynı) çıkınca Şura-yı Devlet tamirat için yapılan başvuruyu Sadaret Makamına havale etmiştir (BOA. *İ.ŞD.* 66/3859:1). Şura-yı Devlet, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin talebi doğrultusunda bahsi geçen hususların tamiri için istenilen 104.143 kuruşluk tamirat masrafının 1882 senesi hazine bütçesinden karşılanmasını yerinde bulunduğunu Evkaf-ı Hümayun'a iletmiştir (BOA. *İ.ŞD.* 66/3859:1). Şura-yı Devlet 26 Kasım'da Sadaret Makamına gönderdiği tezkirede ise Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Şehremaneti ve sair makamlarla yaptıkları yazışmalar neticesinde; Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif kütüphanesi, *Sultan II Selim* ve *Sultan III. Murad* türbeleri ile Arakbacı Cami-i Şerif çinilerinin tamir edilmesinin uygun olduğunu, tamiratın *Deruni Efendi*'ye 104.143 kuruşa ihale edildiğini ve bu paranın 1882 hazine bütçesinden karşılanmasına karar verdiğini Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. *İ.ŞD.* 66/3859:3).

Ayasofya-i Kebir Cami-i'nin Soğukçeşme Caddesi Yönündeki Duvarın Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Şura-yı Devlete 11 Haziran 1880'de gönderdiği 61 numaralı tezkirede; Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifin Soğukçeşme Caddesi cihetindeki duvarının sıvalarıyla bazı yerlerinin tamir ve badanaya ihtiyaç duyduğunu belirtmiş ve tamirat için yaptıkları ön keşif neticesinde bunun altun kuruş hesabıyla 38.770 kuruş 30 paraya mal olacağını ileri sürmüştür. Şura-yı Devlet mezkûr nezaretin bu talebini 26 Haziran'da görüşmüş ve ihtiyaç duyulan paranın 1879 senesi bütçesinden arta kalan paradan karşılanması yönünde fikir beyan etmiştir (BOA. *ŞD.* 100/44:1). Şura-yı Devlet almış olduğu kararı deftere kaydederek 16 Haziran'da Kapıcıbaşı Mahmud Ağa'ya teslim etmiştir (BOA. *ŞD.* 100/44:3,5).

Ayasofya Camisi Havlusundaki Musluklara Gelen Su Yollarının tamiri

Cephane-i Amire önündeki sebil ile Ayasofya-i Kebir Camisinin havlusundaki musluklara akan su yolları zamanla tamire ihtiyaç duymuşlardır. Buralardaki su yollarının tamiri ve yenilenmesi için 4 Mart 1840'ta keşif yapmak üzere Haremeyn müfettişi, vakıf mütevellisi ve su nazırı görevlendirilmiştir. Keşif heyeti gerekli tamir ve yenileme işlemleri için tahmini 1.050 kuruş tutarında bir cetvel hazırlamışlardır. Keşif raporu defterdara teslim edilmiştir (BOA. C.BLD. 8/385).

Ayasofya-i Kebir Camiinin Yanındaki Muvakkithanenin Su Borularının Tamiri

Muvakkitlerin namaz vaktini ve saati tespit ettikleri, küçük çapta astronomi çalışmalarının yapıldığı Ayasofya-i Kebir'in yanındaki muvakkithaneye gelen eskimiş su boruları da zaman zaman tamir edilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nazırı Meclis-i Vala'ya gönderdiği takrirde Ayasofya-i Kebir Cami-i şerifin yanındaki muvakkithanenin eskimiş olan su muslukları, hazinesi ve harap olan mahallerinin tamiri için Ayasofya Vakfı kaymakamı Ali Behçet Ağa'nın 7.230 kuruş keşif bedeli çıkardığını ifade etmiştir. Ancak Meclis-i Vala defter üzerinde yaptığı inceleme sonucunda söz konusu keşif bedelinin 7.163 kuruşa tekabül ettiğini tespit ederek tamir için şimdye kadar Ali Behçet Ağa'ya 4.000 kuruşun verildiğini geri kalan 3.163 kuruşun da ödenmesi için padişaha sunulmak üzere 1 Haziran 1854'te mazbata hazırlamıştır (BOA. A.AMD. 50/64).

Ayasofya Civarındaki Çeşmelerin Su Mecralarına Lağım Sularının Karışması

Evkaf-ı Hümayun Nezareti Meclis-i Vala-ya yazı göndererek, Ayasofya-i Kebir Hamamı ile bazı evlerin lağım sularının o civardaki yirmiye yakın ev ile birkaç adet vakıf çeşmesinin su mecrasına bulaşmasından ötürü mezkûr çeşmelerin iptal edilerek Sultan Ahmed Cami-i şerifin bir yanına yol yapılması için mahalle sakinlerinin talepte bulunduğunu ifade etmiştir. Evkaf Nezareti

halkın bu talebi üzerine bir keşif raporu hazırlattığını ve buna göre söz konusu çeşmelerin iptali ile yolun yapımı işinin 20.000 kuruş karşılığında su yolcusu Süleyman Ağaya ihale edildiğini, gerekli paranın 8.300 kuruşun çeşme vakıflarından, 11.600 kuruşun hanelerine lağım suyu akan hane reislerinden ve geri kalan çok az bir miktarın da hazine-i evkaftan karşılanacağını ve bunun için ilgili kişilerden taahhüt aldığını ileri sürmüştür. Meclis-i Vala, Evkaf Nezareti'nin ilgili talebi ve beyanını görüşerek bahsi geçen parayı ödeyeceğini taahhüt eden kurum ve şahısların parayı işin bitimine bırakmadan ödemeleri yönünde karar almıştır (BOA. *İ.MVL. 304/12508:1*).

Ayasofya Cami-i Şerif Suyollarının Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezareti 27 Mayıs 1909'da Şura-yı Devlet'e gönderdiği 1992 numaralı tezkirede; Ayasofya Cami-i Şerifin Divan Yolu'ndan geçen suyollarının bazı kısımlarının tamire muhtaç olduğunu ileri sürerek bunun için bir keşif raporu hazırladıklarını ve tamiratın Mecidi 19 kuruş hesabıyla 6.200 kuruş ile müteahhide ihale edildiğini ve müteahhidin tamiratı usul ve erkana göre yapacağını kefil göstererek taahhüt ettiğini ifade ederek tamirat için gerekli olan paranın 1907 senesi bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir (BOA. *ŞD. 193/11*). Evkaf Nazırının talebi Maliye Dairesinde görüşüldükten sonra Şura-yı Devlet tarafından 8 Haziran 1909'da karara bağlanmış ve Şura-yı Devlet kararını padişahın onayına sunulmak üzere 1253 numaralı tezkire ile Sadaret Makamına iletmiştir. Şura-yı Devlet ilgili kararında Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden talep edilen 6.200 kuruşluk tamirat masrafının 1907 senesi bütçesinden karşılanması için bütçenin Meclis-i Mebusanın tarafından onaylanması gerektiğine işaret etmiş ve 1907 bütçesinin henüz onaylanmadığını belirtmiştir (BOA. *BEO. 3574/268036:3*). Şura-yı Devlet aldığı kararı 14 Haziran'da Evkaf-ı Hümayun Nezaretine de iletmiştir (BOA. *BEO. 3574/268036:1*).

Sultan Ahmed ve Ayasofya-i Kebir Kaldırımlarının Tamiri

Ayasofya için yapılan tamir sadece caminin kendisi ile sınırlı kalmayarak cami etrafı da yeniden elden geçirilerek onarımı yapılmıştır. Zira Meclis-i Vala 23 Aralık 1850 tarihinde; Maliye Nezareti'nin Ayasofya-i Kebir ve Sultan Ahmed meydanı civarındaki bazı yerlerin kaldırımlarının tamir edilmesi talebini onaylamış ve kaldırımların güzel bir şekilde yapılması şartıyla 9.937 kuruş para tahsis etmiştir. Ayrıca Meclis-i Vala aynı kararında yukarıda belirtilen miktarın dışında tamirat için başka bir paranın ödenmeyeceğini de vurgulamıştır (BOA. *MVL. 327/61*). Meclis-i Vala onarım işinin Ticaret Nezareti tarafından icra edilmesini uygun görmüştür (BOA. *MVL. 196/6047:1*). Kaldırımları onaran ekibe Tophane-i Amire civarındaki bazı mahallelerin arasından geçen derenin ıslah işi de ihale edilmiştir. Zira 17 Ocak'ta Sadaret Makamı Ticaret Nezareti'ne yazdığı yazıda bu konunun detaylarını paylaşmış ve bahsi geçen derenin ıslahı için 12.709 kuruş paranın tahsis edildiğini belirterek mezkûr dere ıslah işini Sultan Ahmed ve Ayasofya-i Kebir civarındaki kaldırımları onarak ekiplere ihale edilmesini buyurmuştur (BOA. *A.MKT.MVL. 37/90*). Sadaret Makamı, 20 Ocak'ta ilgili kurumlara bir yazı göndererek, bilhassa, kaldırımların onarım işinin 9.937 kuruşu geçmeyecek şekilde ancak aynı zamanda onarımın çok temiz ve düzgün yapılması hususlarında uyarılarda bulunmuştur (BOA. *A.MKT.NZD. 24/87*).

Şura-yı Devlet'e ait 6 Mart 1893 tarihli mazbatadan, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Şura-yı Devlet'e başvurarak Yarımada'daki yol ve kaldırımların tamir edilmesi için talepte bulunduğu anlaşılmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti söz konusu yol ve kaldırımların tamirat işini 8 ayı parça halinde ihale etmiş ve ihalede önceden belirlenen keşif bedelinin altında teklif veren kişilere tamirat işleri verilmiştir. Bu parçalardan biri Ayasofya'da Saray-ı Hümayun kapısından Adliye Nezareti dairesi önüne kadar olan kısımdır. Bu kısmın ihalesini keşif bedeli üzerinden 2.537 kuruş indirimle 18.000 kuruşa Nazif usta almıştır. Şura-yı Devlet söz konusu keşfi yerinde incelemek üzere Evkaf-ı Hümayun

Nezareti'nden gelen raporu Şehremaneti Müdürlüğüne sevk etmiştir (BOA. ŞD. 766/4:1). Şehremaneti Müdürlüğü gerekli incelemeleri yaptıktan sonra uygun raporu vererek konuyu 9 Mart'ta Dahiliye Nezaretine ((BOA. ŞD. 766/4:3), Dahiliye Nezareti de dosyayı inceledikten sonra padişahın onayına sunulmak üzere 22 Mart'a Sadaret Makamına göndermiştir ((BOA. ŞD. 766/4:5). Bahsi geçen tamiratların padişahça onay süresi uzun sürmüştür. Nitekim dönemin padişahı söz konusu tamiratın başlamasına 4 Mayıs'ta izin vermiştir (BOA. İ.ŞE. 2/21:4).

Şurayı Devlet Dahiliye Meclisi'nin 1 Şubat 1898 tarihinde onayladığı ve karara bağladığı 647 numaralı mazbata suretinden Ayasofya-i Kebir Camii şerifin civarındaki yol ve kaldırımların tamir edilmesi için karar alındığı anlaşılmaktadır. Zira söz konusu mazbatada; Ayasofya meydanı şosesiyle (yolu) meydanın alt tarafında Adliye Nezareti Dairesi kapısının önünde bulunan kaldırımların, Ramazan Ayının yaklaşmasından dolayı, muntazam olması için Şehremaneti Müdürlüğü hendesehanesinin bir keşif defteri hazırlayarak tamirat için başvuruda bulunduğu yer verilmiştir. Söz konusu tamir edilecek yerlerin belirtildiği keşif defterinde, ıslah edilecek yol ve kaldırımların Mecidi 19 kuruş hesabıyla 22.574 kuruş masrafla tamir edilebileceği gösterildiği halde Mekaribci Abdullah Ağa'nın 1.574 kuruş indirimle 21.000 kuruşa işi aldığına yer verilmiştir. Ancak Abdullah Ağa işin yarısına geldiğinde işi bırakmış bunun üzerine tamirat işini zamanında tamamlamak üzere iş Hendeshane Müdürü İbrahim Bey'in uhdesine verilmiştir (BOA. ŞD. 795/17:3). Şehremaneti'nden Dahiliye Nezareti Meclisine gönderilen 11 Mart 1898 tarihli ve 628 numaralı tezkirede İbrahim Efendi'nin yarım kalan işi ivedi bir şekilde bitirmek için göreve başladığına yer verilmiştir (BOA. ŞD. 795/17:1). Bunun üzerine Dahiliye Nazırı 25 Mart'ta Sadaret Makamına göndermiş olduğu 148 numaralı tezkire ile Ayasofya civarındaki yol ve kaldırım işinin yarıda kalan kısmın Hendesehane Müdürü İbrahim Bey'e tevdi edilip İbrahim Bey'in söz konusu tamirat işini hızlı bir şekilde tamamlamak üzere çalıştığını ve ona ödenecek paranın 1897 senesi

tamirat ve inşaat-ı umumiye bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir (BOA. ŞD. 795/17:5). Ancak 10 Nisan'a gelindiğinde söz konusu tamirata halen başlanmadığı görülmektedir. Zira Şurayı Devlet'e ait 339 numaralı tezkirede işin gecikmesine sebep olanlar sert bir şekilde uyarılmıştır (BOA. İ.ŞE. 10/48:2).

Ayasofya Cami-i Şerif Civarındaki Döşeme Taşların Tamiri

Sadaret Makamından Evkaf-ı Hümayun Nezaretine gönderilen 10 Ocak 1857 tarihli tezkirede, Ayasofya Cami-i Şerif civarındaki döşemelerin yenilenmesi ile alakalı teşebbüsten bahsedilmektedir. Zira söz konusu tezkirede, Ayasofya Cami-i şerif şadırvanın havalisinden Bab-ı Hümayun caddesinin sonundaki türbe-i şerif sokağı dahil döşeme taşlarının bozulmasından dolayı birçok yerin su aldığına ve pek çok yaya ile cami-i şerif hademesinin bundan ötürü çok zahmet çektiğine ve özellikle geceleri dışarı çıkmak zorunda kalan talebe ile sabah namazına giden Müslim cemaatin elbiselerinin sıзан sudan dolayı kirlendiğine dikkat çekilmiş ve buna çözüm olarak yoldaki döşemelerin tamir edilmesi gerektiğine değinilmiştir. Sadaret Makamı tezkirenin devamında bu yola derhal çözüm bulunması için Ticaret Nezareti ile iletişime geçtiklerini ve hızlı bir şekilde tamir için gerekli keşif raporunun hazırlanması hususunda bir kalfanın görevlendirilmesini buyurmuştur (BOA. A.MKT.NZD. 209/26).

Sadaret Makamı Ticaret Nezaretine 24 Aralık 1862 tarihinde bir tezkire göndererek, Bahçekapı'dan Ayasofya ve Sultan Ahmed Meydanı'na kadar uzanan yol ve kaldırımların tamir edilmesini buyurmuştur (BOA. A.MKT.MHM. 251/10).

Ayasofya Cami-i Şerif Meydanı ile Karşı Tarafındaki Yaya Kaldırımlarının Parkeye Çevrilmesi ve Tamiri

Şehremaneti Müdürlüğü 18 Ekim 1906 tarihinde Dahiliye Nezaretine başvurarak, Ayasofya-i Kebir Cami-i şerifin karşısındaki yaya kaldırımları ile meydan yolunun parkeye çevrilmesini ve meydanın iki tarafındaki yolların tamir edilmesini talep etmiştir. Yapılacak tamiratlar için hazırlanan keşif raporu neticesinde

178.211 kuruş gerektiğini belirten mezkûr müdürlük bu paranın içinde bulunduğumuz senenin bütçesinden karşılanmasını talebine eklemiştir. Dahiliye Nezareti, mezkûr müdürlüğün talebini 22 Ekim'de Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. *DH.MKT.* 2637/89).

Değerlendirme

Osmanlı Devleti gerek fethettiği şehirlerdeki büyük kiliseyi camiye dönüştürürken gerek kendisinin inşa ettiği şehirdeki bilhassa büyük camileri sadece ibadet amaçlı kullanmamış, onların etrafında vücuda getirdiği yapılarla oraları şehrin dini, temizlik, eğitim ve sosyal yaşam alanlarına dönüştürmüşlerdir. Nitekim çalışmamızın konusunu teşkil eden ve 1453 senesinde İstanbul'un Fatih tarafından fethedilip Bizans'ın son kalıntısının ortadan kaldırılmasıyla Müslümanların eline geçen ve İstanbul'un en büyük kilisesi olan Ayasofya da camiye dönüştürülmüştü. Fatih ve ondan sonra gelen Osmanlı Padişahları Ayasofya'nın mevcut yapısını tahkim ettirdiği gibi çevresinde yeni birtakım yapılar inşa etmek suretiyle burayı şenlendirdiler.

Faith Sultan Mehmed ile başlayan süreçte Osmanlı Padişahları ve devlet erkânı Ayasofya Camii yanında inşa edilen medrese ve sonrasında eklenen sıbyan mektebi ile kütüphane vasıtasıyla Ayasofya Cami-i Şerifi bir ilim-irfan yuvasına dönüştürdüler. Cami-i Şerif çevresinde yaptıkları sebil, şadırvan ve hamamla İslam için temel kaidelerden olan temizlik hassasiyetini gösterdiler. Ayasofya İmareti olarak anılan imareti Cami-i Şerif yerleşkesine kazandırarak buraya gelen yoksul kişilerin karınlarını doyurmalarını sağlayıp sosyal devlet anlayışını her yönüyle sergilediler. Hanedan soyuna mensup padişah ve şehzadelerden bazılarının naaşlarını, halk tarafından en çok tevccüh gösterilip ziyaret edilen ve namaz kılınan Ayasofya Cami-i Şerifin meydanında yaptıkları türbelerde defnedip onların halk tarafından unutulmalarını sağladılar. Cami-i Şerif, medrese, mutfak ve sair görevlilerinin barınmaları için evler inşa ederek din ve ilim adamları ile diğer görevlilere, Cami-i Şerif nezdinde, verdikleri değeri gösterdiler.

Son tahlilde Osmanlı Padişahları haleflerinden kendilerine intikal eden Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerife ait ne varsa gereken özen ve ihtimamı göstermiş, bazen ihtiyaca göre bu koca mabede eklemeler yapmış bazen de tahrip olanları onararak Devlet-i Aliye'nin yıkılışına kadar ayakta kalmalarını sağlamıştır. Böylelikle hem ceddinin emanetlerine sahip çıkmış hem de kendilerinden sonra torunlarına yüzyıllara meydan okumuş kocaman maddi-manevi, kültürel ve sanatsal miras bırakmışlardır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA. *TS.MA.e*. 636/64. [29 Z 1257/11 Şubat 1842].
 BOA. *MVL*. 114/115. Lef.4. [13 B 1268/3 Mayıs 1852].
 BOA. *A.AMD*. 50/64. [5 N 1270/1 Haziran 1854].
 BOA. *A.AMD*. 87/26. [29 Z 1274/10 Ağustos 1858].
 BOA. *A.MKT.MHM*. 251/10. [02 B 1279/24 Aralık 1862].
 BOA. *A.MKT.MVL*. 37/90. [14 Ra 1267/17 Ocak 1851].
 BOA. *A.MKT.NZD*. 209/26. [14 Ca 1273/10 Ocak 1857].
 BOA. *A.MKT.NZD*. 24/87. [17 Ra 1267/20 Ocak 1851].
 BOA. *BEO*. 2250/168733. [20 L 1321/9 Ocak 1904].
 BOA. *BEO*. 2864/214741. [11 Ca 1324/3 Temmuz 1906].
 BOA. *BEO*. 2912/218383. [29 B 1324/18 Eylül 1906].
 BOA. *BEO*. 3342/250616. [23 Ca 1326/23 Haziran 1908].
 BOA. *BEO*. 3373/252928. [12 B 1326/10 Ağustos 1908].
 BOA. *BEO*. 3574/268036. Lef.1. [1 Haziran 1325/14 Haziran 1909].
 BOA. *BEO*. 3574/268036. Lef.3. [19 Ca 1327/8 Haziran 1909].
 BOA. *BEO*. 808/60579. [27 M 1314/8 Temmuz 1896].
 BOA. *BEO*. 953/71453. [9 Z 1314/11 Mayıs 1897].
 BOA. *C.BLD*. 8/385. [29 Z 1255/4 Mart 1840].
 BOA. *DH.MKT*. 2637/89. [9 Te 1322/22 Ekim 1906].
 BOA. *EV.HMH.d*. 9032. Lef.2.
 BOA. *İ.DH*. 467/31266. [21 B 1277/2 Şubat 1861].
 BOA. *İ.DH*. 508/34579. [22 Za 1279/12 Mayıs 1863].
 BOA. *İ.DH*. 527/36455. [1 Ra 1281/4 Ağustos 1864].

- BOA. *İ.EV.* 12/17. Lef.1. [25 B 1313/11 Ocak 1896].
BOA. *İ.EV.* 12/17. Lef.3. [17 Ş 1313/2 Şubat 1896].
BOA. *İ.EV.* 13/68. Lef.1. [14 M 1314/25 Haziran 1896].
BOA. *İ.EV.* 13/68. Lef.3. [23 M 1314/4 Temmuz 1896].
BOA. *İ.EV.* 40/53. Lef.1. [21 Ra 1324/15 Mayıs 1906].
BOA. *İ.EV.* 40/53. Lef.3. [9 Ca 1324/1 Temmuz 1906].
BOA. *İ.EV.* 41/48. Lef.1. [1 C 1324/23 Temmuz 1906].
BOA. *İ.EV.* 41/48. Lef.3. [27 B 1324/16 Eylül 1906].
BOA. *İ.EV.* 48/14. Lef.1. [22 Ra 1326/24 Nisan 1908].
BOA. *İ.EV.* 48/14. Lef.3. [19 Ca 1326/19 Haziran 1908].
BOA. *İ.EV.* 48/45. Lef.1. [2 B 1326/31 Temmuz 1908].
BOA. *İ.EV.* 48/45. Lef.3. [10 B 1326/8 Ağustos 1908].
BOA. *İ.MVL.* 256/9550. Lef.1. [2 B 1269/11 Nisan 1853].
BOA. *İ.MVL.* 256/9550. Lef.3. [7 B 1269/16 Nisan 1853].
BOA. *İ.MVL.* 304/12508. Lef.1. [24 B 1270/22 Nisan 1854].
BOA. *İ.ŞD.* 117/7054. Lef.1. [3 N 1309/1 Nisan 1892].
BOA. *İ.ŞD.* 117/7054. Lef.3. [9 L 1309/7 Mayıs 1892].
BOA. *İ.ŞD.* 66/3859. Lef.1. [5 Z 1300/7 Ekim 1883].
BOA. *İ.ŞD.* 66/3859. Lef.3. [25 M 1301/26 Kasım 1883].
BOA. *İ.ŞD.* 7/351. Lef.1. [14 Ra 1285/5 Temmuz 1868].
BOA. *İ.ŞD.* 7/351. Lef.3. [22 Ra 1285/13 Temmuz 1868].
BOA. *İ.ŞD.* 98/5830. Lef.3. [26 Za 1306/24 Temmuz 1889].
BOA. *İ.ŞE.* 10/48. Lef.2. [28 Za 1315/20 Nisan 1898].
BOA. *İ.ŞE.* 2/21. Lef.4. [17 L 1310 4 Mayıs 1893].
BOA. *MV.* 208/97. [14 N 1335/4 Temmuz 1917].
BOA. *MVL.* 196/6047. Lef.1. [03 Ra 1267/6 Ocak 1851].
BOA. *MVL.* 327/61. [18 S 1267/23 Aralık 1850].
BOA. *ŞD.* 100/44. Lef.1. [18 B 1297/26 Haziran 1880].
BOA. *ŞD.* 100/44. Lef.3,5. [8 B 1297/16 Haziran 1880].
BOA. *ŞD.* 138/21. [29 Z 1313/11 Haziran 1896].
BOA. *ŞD.* 144/51. Lef.1. [22 Za 1315/14 Nisan 1898].
BOA. *ŞD.* 161/12. [3 Za 1320/1 Şubat 1903].
BOA. *ŞD.* 164/33. [29 C 1321/22 Eylül 1903].
BOA. *ŞD.* 164/39. [7 B 1321/29 Eylül 1903].
BOA. *ŞD.* 175/21. [26 M 1324/22 Mart 1906].
BOA. *ŞD.* 176/51. [1 R 1324/25 Mayıs 1906].
BOA. *ŞD.* 186/70. 23 M 1326/26 Şubat 1908].

- BOA. *ŞD.* 193/11. [7 Ca 1327/27 Mayıs 1909].
 BOA. *ŞD.* 33/34. Lef.1. [1 Z 1320/1 Mart 1903].
 BOA. *ŞD.* 33/34. Lef.3. [26 Z 1320/26 Mart 1903].
 BOA. *ŞD.* 35/39. Lef.1. [1 N 1321/21 Kasım 1903].
 BOA. *ŞD.* 35/39. Lef.3. [17 L 1321/6 Ocak 1904].
 BOA. *ŞD.* 766/4. Lef.1. [17 Ş 1310/6 Mart 1893].
 BOA. *ŞD.* 766/4. Lef.3. [20 Ş 1310/9 Mart 1893].
 BOA. *ŞD.* 766/4. Lef.5. [4 N 1310/22 Mart 1893].
 BOA. *ŞD.* 795/17. Lef.1. [17 L 1315/11 Mart 1898].
 BOA. *ŞD.* 795/17. Lef.3. [9 N 1315/1 Şubat 1898].
 BOA. *ŞD.* 795/17. Lef.5. [2 Za 1315/25 Mart 1898].
 BOA. *TS.MA.e.* 563/14. [28 Ş 1317/1 Ocak 1900].
 BOA. *Y.A.RES.* 93/78. Lef.1. [18 S 1316/8 Temmuz 1898].
 BOA. *Y.A.RES.* 93/78. Lef.5. [8 S 1316/28 Haziran 1898].

Yayınlar

- Akgündüz, A., Öztürk, S. ve Baş, Y. (2006). *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Akgündüz, A., Öztürk, S. ve Baş, Y. (2015). *Üç Devirde Bir Mabet: Ayasofya*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Altunbaş, E.Y. (2016). *İstanbul Ayasofyası Tarihi Çevre (18. Ve 19. Yüzyıllar İçinde Değişim ve Dönüşümler)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Devellioğlu, F. (2009). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Akaydın Kitabevi.
- Dia, "Mecidiye", *TDVİA*, Cilt.28, Ankara 2003, ss.239
- Diker, H.F. (2010). *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Eyice, S. (1991). "Ayasofya İmareti", *TDVİA*, Cilt.4, İstanbul: ss.212
- Erünsal, İ.E. (1991). "Ayasofya Kütüphanesi", *TDVİA*, Cilt.4, İstanbul: ss.212-213.
- Eyice, S. (1991). "Ayasofya Medresesi", *TDVİA*, Cilt. 4, İstanbul: ss.214-215
- Eyice, S. (2002). "Küçük Ayasofya Külliyesi", *TDVİA*, Cilt. 26, Ankara: ss.520-522.

- Eyice, S. (1991). "Ayasofya Hamamı", *TDVİA*, Cilt. 4, İstanbul: ss.211-212
- Eyice, S. (1991). "Ayasofya Sebilleri", *TDVİA*, Cilt:4, İstanbul: ss.216
- Eyice, S. (1991). "Ayasofya Şadırvanı", *TDVİA*, Cilt:4, İstanbul: ss.217
- Gürkan, A.D. (2013). *The Hagia Sophia Mausoleums*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Kurtbil, Z.H. (2009). "Selim II Türbesi", *TDVİA*, Cilt:36, İstanbul, ss.418-420
- Muhcu, A. (2009). *Ali El-Arabî İlyas'ın Evsâf-ı Binâ-yı İstanbul ve Binâ-yı Ayasofya Adlı Eseri (Tahlil ve Metin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tanman, M.B. (1994). "Haseki Hamamı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt.4, İstanbul: TTV, ss.4.
- Orman, İ. (2006). "Murad III Türbesi", *TDVİA*, Cilt:31, İstanbul: ss.176-177
- Semavi Eyice Külliyesi I*, Der: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 3a, Ankara 2015.